

AN IMPORTANT SOURCE PECULIAR TO TURKISH WORLD “Şeşendik” ШЕШЕНДІК - ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ТӘН ҚҰНДЫЛЫҚ КӨЗІ

A.S.KIDIRŞAYEV

Professor Dr. Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Kdirshaev_abat@mail.ru

D.K.TÖLEGENOVA

Associate Prof.Dr. Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Kdirshaev_abat@mail.ru

O.A.KIDIRŞAYEV

Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Kdirshaev_abat@mail.ru

Бүгінде қазақ халқының ұлттық шешендік өнерінің тарихы Түркі қағанаты, қараханидтер, қыпшақтар мемлекеттері дәуірінен бастау алары, VI-IX ғ.ғ. түркі тілдес халықтарға ортақ саналатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк сияқты қашалып жазылған жыраулардан бері таратылары мәлім. Бұл орайда Ж.Баласағұнидің «Құтадғу білік», М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ат түрік», Қожа Ахмет Иассауидің «Диуани хикмет», А.Игүнекидің «Гибатул Хама» сынды көптеген еңбектерінің өркениет әлеміндегі орны ерекше. Сондай-ақ, туындыгері беймәлім «Кодекс Куманикс» (XIII-XV ғ.ғ.), «Оғызнаме» жырлары, кейінгі кезеңде жазылған қазақтың тарихшылары Хайдар Дулати («Тарихи Рашиди»), Қадырғали Жалайри («Жамиғ-ат-Тауарих»), Захариден Бабырдың («Бабырнаме») еңбектері тарихи әдеби-көркем шежірелер ретінде жазылғаны ақиқат. Бұған жалғас бес ғасырға (XV-XIX ғ.ғ.) созылған қазақтың көркем әдебиетіндегі шешен-билерді (Майқы, Кетбұға, Асан қайғы, Жиренше, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым) түгел түптеп білу, мұраларына үңілу, керегінше пайдалану да жас шешенге қажетті қағида. Шешендік өнердің туып, қалыптасуы қоғамның пайда болуымен байланыстылығы туралы пікірді қазақ шешендік өнерінің даму тарихы да дәлелдейді [1,60]. Тарихи аңыз-әңгімелерге, кейбір жазба деректерге қарағанда қазақтың шешендік өнері алғашқы хандықтарды құрысқан Майқы би, Аяз билермен (XII-XIII ғ.ғ.), Асан қайғы, Жиренше шешендермен (XIV-XVI ғ.ғ.) тығыз байланысты. Ал, хандықтың нығайған кезінде, яғни Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Сырым батыр өмір сүрген замандарда (XVII-XVIII ғ.ғ.) шешендік өнер өзінің даму дәуіріне жеткен. Демек, қазақ халқының зор мақтаныш боларлық мәдени бай мұраларының мол саласы - әдебиет мұрасы. Философиямен қабысқан терең ой-пікірлер арнасынан асқан ақыл, сезімді сергітіп, жүрек тербеткендей қажырлы қайрат, екпін, ынта, аңсаған әділдік, бой шымырлатып, жүйе босатарлықтай сөз - осылардың бәрі қазақ халқының ауыз әдебиетінің асылдығын көрсететін қасиеттер. Сол себептен де «Өнер алды-қызыл тіл» дейді қазақ мақалы. Қазақ халқы адам баласының қоғамдық қатынасының ең маңызды құралы сөзді өте жоғары бағалай білген. «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, орынды айтылған жақсы сөздер отыз тістен шығып, рулы елге жайылған, көпке өнеге болған. Мұндай жүйелі сөздер ауыздан-ауызға көшіп, атадан балаға ауып, біздің заманға да жеткенін көреміз. Қазақ халқының ғасырлар бойы сақталып келе жатқан ауыз әдебиеті - түпсіз бұлақ, бітпес мол қазына. Қазақ халқының мәдени мұрасының ішінде көпке дейін ойдағыдай еске алынбай, зерттеу жағынан кенже қалып келген өткендегі ұлы сөз аталарының, айыр көмей, темір жақ шешендерінің қамал бұзарлықтай қаһарлы, жүйе босатарлықтай жылы сөздері, өмірді кеңінен алып,

заманында кемеліне келтіре сөйлеген би-шешендердің ескіден қалған нақыл сөздері қазақтың ауыз әдебиетінен көрнекті орын алады. Шешендерден қалған мұндай шебер сөздер, бір жағынан, қазақтың елдік, қоғамдық өмірінің күллі жақтарын елестететін айнасы болса, екіншіден, халықтың ой-пікірінің, сана-сезімінің, жалпы дүниетанушылық көзқарасының арнасын, жеткен кемелін көрсетеді. Әділетті сағалаған шешен-билердің, ақыл айтқан қадірлі ақсақалдардың атақтарын іргелі қазақ еліне әйгілі еткен - олардың ұлт атынан, іргелі ел, аймақ атынан айтқан шешен сөздері, әділ биліктері, өмірдің өзгешеліктерін ақылға салып, өлшей айтқан болжал сөздері.

Кенеттен тауып, кемеліне келтіре сөйлеген адамды қазақ «би», «шешен» дейтіні бүгінде мәлім. «Би» сөзінің арғы тегі түрік сөзі болса керек. Биік, жоғары, өте, бек, ұлы, қуатты, күшті мағынасында. Түрік тіліндегі «бек» сөзі бай, биік, бас, бастық, хакім, әмір мағыналарында. Хан төңірегіндегі орда-сарайлардағы биік мәртебелі абыройлы да құрметті адамдарға айтылады. Қазақта «бек» өте, аса, тіпті (жақсы, жаман, үлкен, кіші т.б.) мағынасында. Сонымен қатар қазақта «биік» деген де сөз бар. Ол «жоғары» мағынасында. Сол биіктің соңғы буынын алып тастап, «би» деген бірінші буынын қазақ түріктің «бек» сөзінің мағынасына жақындатады. Бірақ қазақ ханға жақын адамдардың бәрін «би» деген. Әуелде ханға кеңес беретін, ақыл қосушыны ғана «би» десе керек. Түрік тіліндегі елдердің көбі ондайын «қази» дейді. Қазақ ауыз әдебиетінде «би» деген сөз өте әріден кездеседі. Ертедегі Аяз би, Шыңғыс заманында жасаған Майқы би, Кетбұға (күймен сөйлейтін болған) билер - тек ханға, хан сарайына жақын ғана адамдар емес, оның үстіне ақыл иесі, сөз тапқыш айтқыштар. Халық аузында аты қалған кеңесшілер - көпке ұнамды, ұмытылмастай ақыл сөз айтқандар. Бері келе мұндай сөз шеберлерін халық өзгелерден ерекшелеп, бөліп алып «шешен», «би» атаған. Жиренше шешен, Саққұлақ шешен, Төле би, Қазыбек би, Мөңке би, т.б. «Шешен» түрік тілдерінде сөзге шебер мағынасында.

Қазақ «шешен» деп ойланбай, кенеттен орынды сөз тауып айтқан адамға айтады. Сұлу сөзді мағыналы етіп, ұтып сөйлейтін, жазатын адамды сөзге би, шешен адам екен дейді. «Би» атауы әуелде хан қасындағы кеңесшілерге айтыла тұрса да, кейін қалың көптің халықтың өз арасынан шыққан айтқыштар да «би» аталған. Сонымен «шешен», «би» сөздерінің мағынасы кірігіп, көбіне айтқыш, сөйлегіш ұғымын береді.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі, фольклорындағы ауызша айтылған сөздердің иесі бары, айтушының аты белгілісі, тек осы шешен-билер сөздері ғана. Аталы сөздері іргелі елге жайылып, шешендік даңқтары талай заманды басып өтіп, өзгермей, өшпей, мұра болған ақылгөй адамдар қазақ халқында жүздеп саналады. Өз басы ғана сөзге жүйрік болған аталарын былай қойғанда, түү ата тегінен бері қарай, тұқым қуалап, төңірегіннің көбі шешендікке ие болғандардың өзі сан алуан. Бізге сөздері жеткен шешендердің көпшілігі қазақ хандығы орнағаннан бастап көрінеді. Бірақ қазақ халқының ескі заманын суреттейтін батырлар жырларындағы Сыпыра жыраудың өзі шығыстағы көп заманды ішіне түйген, ғасырлар бойғы ұлы оқиғаларды ойына жинаған, келешекті болжай сөйлейтін кәрі құлақ, өткір, ақылгөй шешен адам болғандығы анық. Өңшең жүйрік, дүлдүл, толғау сөзге бұлбұлдай сайраған Тоқтамыстың тоғыз батыры Сыпыра жыраудың шалымына келмей қалғанына не айтарсың! Демек, қазақтың үш жүзіне ортақ, сонау әріден келе жатқан Асан қайғы, Жиренше шешен, Сыпыра жыраулар - өткенді өрнектей ойына тізіп, кезеңін кеңінен қамтыған, келешекті болжағыш, нағыз самғаған саңлақтар. Шешендіктері шешеннен асып, батпан бұлды сөздері еттен өтіп, сүйекке жетіп, жазықтыны жанынан түңілдірген сөз иелерінің атақтары Алтын орда хандығы ыдырап, қазақ хандығы ерекшеленген замандардан бері қарай анықтала бастайды. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы - Майқы би» нақыллы - аталы сөздердің арғы тегін іздеуден қалған қазақ мақалы. Бұл айтылып отырған Майқы би - Шыңғыс, Жошы заманында жасаған адам. Ұлы жүз Жаныс Төле би, Саржан билер, Орта жүз Тобықты Әнет баба, Арғын Қаз дауысты Қазыбек, Сүйіндік Айдабол би, Ормамбет би, ер құнын екі ауыз сөзбен бітірген Едіге би, Керей Жәнібек би, Арғын Бекболат, Тіленші билер,

Кіші жүз Алшын Әйтеке би, Қаражігіт би, Мәме би, Қара Тоқа Есет би, Мөңке билерден қалған нақыл сөздері қажыры қас батырларға берілместей қамалдарды бұзған болып келеді. Екі ауыз аталы сөздерімен ердің құнын, рулы елдің ісін бітірген деседі. Ендеше, қазақ халқының ертедегі елдік мәні бар істерінің бәрі осындай аталы сөз айтқан көсемдерінің алдына келіп шешілетін болған, шешендердің айтқан құнарлы сөздеріне жұрт бағынатын болған. Бұл сөздерді мазмұн жағынан алып қарасақ, өмірді кеңінен шолып, тереңнен қамтығаны байқалады. Мұндай шешендер аз сөйлеп, көп айтқан. Естіген, білгендерін көңілге көп түйіп, сөздерін көпке бірдей әділдікке сүйей, тұжырымды етіп, тәлім-тәрбиелік мәнін өсіре, жауыздықтан аулақтата, жақсылықты үлгі ете, сөз тыңдаушыларды жетелей сөйлеген. Көптің басына қауіп төніп, ел шетіне жау тақалған замандарда, болмаса елмен ел егесіп, қару күшін сарқып, көп есеге салған күндерде, не болмаса хандардың қаталдығы, білегі жуан белділердің әділетсіздіктері шектен асып, қауымның қабырғасына батқандай кездерде, шешен билердің елдік мәні бар ем сөздері ондайларға тойтарыс беріп, енді қайтып беттетпейтін болған. Әз Жәнібек, Әз Тәуке замандарын былай қойғанда, қазақтың етек жеңі біркелкі жиналып, іргелі ел болған кезі Абылай хан заманы болса, ол кезең қазақ халқының тарихында өзгеше көрінеді. Ақылды Абылай елдің ақылгөйлерін төңірегіне жинап, елеулі іс істеуге ұмтылған. Ол кездерде қазақ халқының байтақ жер-суы мен байлығы сырт дұшпандардың тынышын ала берген. Қазақ елі талай жауларымен жағаласып, көп қиыншылыққа кездесіп отырды. Сол күндерде елге ақылшы болып, батырлармен бірге елдің елдігін, бүтіншілігін, намысын қорғасқан да осы сөз иелері – шешен, билері. Әз Жәнібек заманында қазақта екі-ақ түрлі кісі болыпты: бірі – батыр, бірі – би деу де осыны дәлелдейді.

Халық тарихында шешендік сөздер ас-жиындарда, жәрмеңкеде айтылатын дау-тартыс, ақындық, шешендік айтыстармен ғана шектелмегені мәлім. Бұл орайда көпті көрген данагөй қариялардың үлгілі, өнегелі, ақыл-нақыл, үгіт-насихат, әзіл сөздері де мол. Дегенмен де шешендік сөздердің қайсысы қай уақытта шығып, қалай қалыптасқанын кесіп-пішіп айту да оңай емес. Мәселен, ежелгі грек тарихында шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне атақты Солон заңы бірден-бір себепкер болғаны мәлім. Ежелгі Афиннің мемлекеттік қайраткері әрі ақыны Солонның (б.ғ.д. 638-558 ж.ж.) құлдық пен сот істерін демократиялауға бағытталған элеуметтік реформалары «Солон заңы» делінген. Солон заңы бойынша Афиннің әрбір азаматы өз мүддесін қорғауға тиісті болған. Ал бұлай істеу әркімнің қолынан келе бермейтіні де аян. Осыдан келіп сот алдында айтылатын сөзді алдын ала жұптайтын, даярлайтын логогрифтер - сөз жұптаушылар пайда болған. Ал дау-талап мәселесін қарайтын қазақ қауымындағы ежелгі әдет заңы («Жеті жарғы» іспеттес) гректің Солон заңына ұқсастырылады. Демек, қазақ қауымында ертеден қалыптасқан ел ішіндегі дау-жанжалды мәмілемен шешіп реттеудің халықтық тәсілі дәстүрлі шешендік өнердің дамуына әсер еткен. Афин азаматтарының шаршы топ алды өз көзқарастары мен саяси мақсаттарын баяндау қажеттігі шешендікпен арнайы шұғылдануды керек еткені сияқты халық алдында талқыланатын дау-жанжал, билік-бітім сөздерде жеңіске жету үшін қазақ билерінен халықтың салт - санасын, әдет - ғұрпын жетік білумен бірге ойға ұшқыр, тілге шешен болуды талап еткен. Сондай-ақ халықтың тапқыр шешен адамға көрсететін құрметі мен білігі үшін беретін сыйы («би ақысы») шешендік өнерді дамытуда ынталандырушылық, қызықтырушылық қызмет атқарған.

Қысқасы, қазақ шешендік өнерінің тарихи тармақтары сан қатпарлы. Ұлттық шешендік өнерінің тарамдарын білу - бүгінде ұтқыр ойлы, шешен тілді ұрпақ тәрбиелеудің кепілі де. Халқымыздың сөйлеу өнеріне қай кезеңде де ерекше мән бергені аян. Ал қазіргі таңда тілдік қатынастың барлық түрлерін игерген жоғары мәдениетті адамдарға қоғам қажетсінуі айқын аңғарылуда. Қайта оралған «тиімді коммуникация жағдайы мен формасының құралы» шешендіктану ғылымы қоғамдағы сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеру мен мықты «шешен тұлғаларды» тәрбиелеу мәселесін шешу жолдарын ұсынуы тиіс [2, 13]. Ал әлемдік шешендіктану ілімінің бір тармағы қазақтың шешендік дәстүрі, элеуметтік феномен

тұрғысынан таразылағанда, белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырыпсалмалықпен, көркем тілмен айтылатын озат ойлар мен тәлімді тұжырымдар үрдісі болмақ. Ал қазақтың от ауызды орақ тілді шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа қалай дәріптеп, оның тереңдігіне, тұңғығына қалай бойлап жүрміз? Мәселен, қазақ халқы шешендік мұрасының жас атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық бір қыры - сөздің күдіретті күшке ие екендігін аңғартуы, сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр исі бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуы. Демек, дауыс үнділігі - сөйлеушінің сан қырлы қалтарысты иірімдерін танытатын басты құрал да. Шаршы топ алды қарсыласынан сескенгендер ол құралды орынды қолдана да алмайды, дірілдеп, жарқыншақталып шыққан дауысыңнан сенің кім екенің де танылмақ. Мысалы, халық шежіресінде Қазыбек бидің қалмақ ханы Қонтажыға айтқан сөзінің аса байсалдылықпен айтылатынын, әр сөздің үні сазды шығатынын, онда асып-сасудың, мүдірудің жоқтығын білеміз. Бұл байсалдылықпен, қоңыр үнділікпен, ешбір кідіріссіз екпіндете шыққан дауысынан жауы оның психологиясын біліп отыратындығын байқаймыз. Онда Қазыбектің ерлігі, қайсарлығы сезілумен қатар, достық құшағы да ұғынылады. Шешен сөзі қарсыласының жан жүйесін босатып тастайды, абдыратып жібереді, бірақ өзі ықшам, белі бекем буылған, өлісерге баруға бел байланған, серттен ауытқу сезілмейді, қарсыласын ойынан жаңылыстырып, құмықтырып тастайтыны аңғарылады. Енді осы оқиғаның қалай өрбігеніне үңіліп көрелік. Абылайдың заманында қалмақ пен қазақтың арасындағы жауынгершілік кезінде қалмақтың Қонтажы ханы қалың қолмен келіп, бейбіт жатқан қазақ елінің бір шетін шауып әкетіпті. Қоралы қой, үйірлі жылқыға қосып, «құл етемін» деп ұл әкетіпті, «күн етемін» деп қыз әкетіпті.

- ✓ Бұл қорлыққа қалай шыдаймыз, – деп ер азаматтар Абылайға келіпті. Абылай кеңінен толғайтын, алыстан орайтын сабырлы адам екен.
- ✓ *Шабыспақ оңай, табыспақ қиын, елші жіберіп алдынан өтейік, бітімге келсе, оны көрейік, келмесе ант өзіне ауар. «Ант аумамай, ат жүгірмес» деген, еліміздің ісі әділ екеніне барша халықтың көзі жетсін. Ісі әділ елдің туы жығылып, аяғы сынбас болар,-* депті.

«Сөз бермейтін шешенмін, жол бермейтін көсеммін, қол бастаған батырмын, мың кісіге татырмын» деп, кеудесін қағатын Қонтажы емес пе. Қонтажы алдына жауласқан елдің адамы барса, теп-тегіс бауыздап, аттарын жылқысына қостыра салады екен. Сол Қонтажыға «мен барайын» дегендерден 100 кісі елші болып барғалы жатады. Ол кезде Қазыбек тайға мініп жүретін 15 жасар бала екен.

- ✓ Тай бәйгесіне қосылып болдым ғой, енді ат бәйгесіне де бір қосылып көрейінші, - депті, тайына мініп келген Қазыбек Абылайға. Абылай балаға назарын салып, біраз қарап тұрыпты да:
- ✓ Талабың да жақсы екен, тайың да жақсы екен, меселің қайтпасын. Барсаң бар, балам, - депті.

Көзкөрім жерге дейін елшілерді шығарып салып, бір дөңнің басына келгенде Абылай жұрттың бәрін тоқтатып, былай депті:

- ✓ Батыр болып қол бастау, көсем болып ел бастау оңай емес. Осының бәрінен де ел тағдырын шешерлік сөз бастау оңай емес. «Жауластырмақ жаушыдан, елдестірмек елшіден». Ел тағдыры қылыштың жүзімен де, шешеннің сөзімен де шешілетін кез болады. Айтылған сөз, атылған оқпен тең, оны қайтып ала алмайсың, байқап сөйлендер. Дәлдеп атып жауды өлтіруге де болады, дәлдеп айтып көндіруге де болады. Қонтажыға құлақкесті құл емес екендігімізді естеріңнен шығармандар. Жау алдында жасық елдің адамына ұқсамандар. Тауындағы түлкіні бабындағы тазы алар.

Тозғындаған аққуды шалғындаған қаз алар. Бірліктерің берік болсын. Үлкендеріңді кішің сыйлаңдар.

Орынды жерінде кішіні де тыңдаңдар. Басшыларың Тайкелтір би болсын, атшыларың мына тайлы бала болсын. Атшыдан бастап басшыға дейін ел намысы үшін бара жатқан елші екендеріңді естеріңнен шығармаңдар. Қонтажы икемге келетін болса, асықпассыңдар, егер икемге келмесе, қар суы кеппей келетін болыңдар. Ал, жолдарың болсын, барыңдар, - деп Абылай дөң басында тұрып қалыпты. Елшілер Қонтажының елі қайдасың деп жүріп кетіпті. Жолаушылар күні-түні жол жүріп, боранды күндерді бастан өткізіп, аязды түндерде аттарына қар тепкізіп, асу-асу белдерден, суы ащы көлдерден өтіп, бір күндері қалмақ елінің шетіне жетіпті. Сұрай-сұрай ханның ордасына келіпті.

Қонтажы ақпанның сақылдаған сары аязында кештетіп жеткен елшілерді қонақ үйіне түсірмей, қоңсыларына бөліп-бөліп қондыра салыпты. Тайлы бала тайынан түспей, аттарды күзетіп, далада тұрып қалыпты. Оны ханның ханымы көріп тұрыпты.

Қонтажы түнде өзінің уәзірлерін жиып алып, ақылдасыпты.

- ✓ Тайға мінгізіп бала жібергені, Абылайдың мені мазақ еткені ғой. Осылармен сөйлесіп әуре болғанша түп-түгел қырып тастап, тыныш отырсам қайтеді, - депті. Уәзірлері «мақұл-мақұл» десіпті. Сонда ханның ханымы отырып:
- ✓ Тай дегеніңіз тұлпар болмасын, бала дегеніңіз сұңқар болмасын. Қазақ деген қабырғалы ел. 100 жігітті өлтіріп жайлана алмассыз. Алдыңызға бір елден елші келіп отырғанда, хандық қалпыңызды сақтаңыз. Елшіні өлтіру – бір елді қорлау болады. Өз елін аямаған адам, кісі қорлағыш келеді, - деген екен.

Хан біраз ойланып:

- ✓ Олай болса, осы 100-дің ішінде өзіме өзі, сөзіме сөзі лайық адам болса сөйлесермін, болмаса аман-есен елдеріне қайтарармын. Ертең елшілерді ордама келтіріңдер, бет-аузын көрейін, көріп отырып сыбағаларын берейін, - депті.
- ✓ Ертеңіне елшілер ханның ордасына келеді. Елшілер отырар-отырмастан-ақ, ызбарланған хан көлбеп жатқан аяғын жимастан:
- ✓ Неге келдіңдер, - деп сұрапты.
- ✓ Айдаболдың Тайкелтірі майдалап сөйлейтін бақпа адам екен. А дегеннен ақтарылмай, ханның көмейін байқайын деген оймен:
- ✓ Өгізді өлеңге, өрлікті төменге байлап, алдыңызға келіп отырмыз, алдияр! – деп, сөзді ханға тастапты.

Тайкелтірдің бірден кішірейе сөйлеуі, ханның мерейін өсіре, қаһарлана түсуіне жол ашады. Өзінен әлсізді оп-оңай ауызына қағып салып, жаман үйренген тәкаппар шіркін, жантайып жатқан қалпында мынаны айтқан екен:

- ✓ Кешке дейін бір жауап берермін, жауап бермесем, ат-көліктерің аманында елдеріңе қайта берерсіңдер, - деп, қолын есікке қарай бір сілтейді де, сөзді келтесінен кесіп жіберді. Кесіліп қалған сөзді іле жалғай алмай, Тайкелтір кідіріп қалғандай болады. Сол кезде, босағада отырған бала орнынан атып тұрып:
- ✓ Ел ебелек емес, ер көбелек емес, таксыр! Дат! - депті.
- ✓ Хан көзінің астымен сүзе қарап:
- ✓ Сен кім едің? - дегенде, бала кідірместен:

- ✓ Мен, халқым - қазақ, руым - Қаракесек, әкем - Келдібек, атым - Қазыбек. Елде жүргенде балалардың басшысы едім, қазір ағаларымның атшысымын. Ат бәйгесіне бірінші рет қосылып тұрмын, - депті.
- ✓ Датынды айт! - деп, хан сұқ қолымен өзінің алдын нұсқапты. Бала адымдап басып, ханның алдына барыпты да, оның көзінен көзін айырмастан тұрып, мынаны айтқан екен:

*Қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт қашпасын деп,*

Жерімізді жау баспасын деп,

Найзамызға үкі таққан елміз.

Жау аяғына басылмаған елміз,

Ешбір дұшпан басынбаған елміз.

Адал көңілімізді жасырмаған елміз,

Басымыздан намыс асырмаған елміз.

Атаның өсиеті балаға,

Баланың айтатын анты анаға:-

Арымнан жаным садаға!

Ерлеріміздің анты осындай,

Еліміздің салты осындай,

Досымызды сақтай білген елміз,

Дәм-тұзын ақтай білген елміз.

Еңкейді деп шалқая берме,

Асқақтаған хандардың

Ордасын таптай білген елміз.

Анадан ұл туса, құл боламын деп тумайды,

Енеден қыз туса, күң боламын деп тумайды.

Хан бажырайған қалпында отырып қалып, сәлден кейін есін жиғандай тамсанады да:

- ✓ Япырмай, дауысың қаздың дауысындай екен, қазақ деген қаз дауысты болады екен.

Сенің атың қаз дауысты Қазыбек болсын. Мына қасыма отыршы, - деп, хан қағыла түсіпті. Сонда Қазыбек:

- ✓ Біздің елде үлкенді кіші сыйлайды, ағаларым төрде отырса, елімнің төрде отырғаны. Елім төрде отырса, менің төмен отырғанымның оқасы жоқ, - деп, жалт бұрылып орнына барып отырыпты. Аждаһамен арбасқандай болып отырған елшілердің сонда ғана көңілдері өсіп, дұшпан алдында мерейі үстем бола беріпті. Әлгіде ғана айбат шегіп отырған айбарлы хан, қалбаң қағып, орнынан ұшып тұрыпты да:
- ✓ Ай, мына елшілерді қонақ үйге апарындаршы! Жол жүріп келді ғой, тынықсын! - депті.

Сөйтіп, ісі әділ елдің елшілерінің сөзі қаһарлы әрі қылышынан қан тамған ханды қалбаң қақтырыпты. Қонтажы қанша бойлауық, кер аяр болғанымен лажсыз көніпті. Тұтқындарды

*Ұл мен қыз сенің тұтқыныңда отырса,
Оларды азат етпей еліміз тынбайды.
Қатты болсаң темір шығарсың*

Сен темір де, мен көмір

Еріткелі келгенмін.

Сен көкте ұшқан құс болсаң,

Мен іліп түсер сұңқармын.

Сен жерде жортқан аң болсаң

*Мен қуып жетер тұлпармын (Бала сөйлеген
сайын ханның көзі бажырая түседі).*

Сен қабылан болсаң, мен арыстан -

Алысқалы келгенмін.

Жау тілегенге жасыл түседі,

Табысқалы келгенмін.

Елімнің шетіне ойран салған өзің,

Беретін болсаң, айыбыңды мойындап бітім бер!

Болмаса тұрысатын жеріңді айт,

Шабысқалы келгенмін! - депті.

босатып, тартып әкелген мал-мүліктерді айып-анжысымен қайтармақ болыпты. Жегенін қайта құсу ханға оңай болып па, шауып алып келген мал-мүліктерді түгелдеп жиып болғанша, көктем де келіп қалады. Елшілер де аттарына қонуға айналады. Елшілерді құрметпен аттандырып салуға көп халық жиналады. Екі елдің адамы қош айтысып, енді айырылайын деп тұрғанда, қазақтың бір жас жігіті келіп көпке арыз етеді:

- ✓ Мен жылқышы едім, жылқы бағып жүргенде Қонтажының қолы бас салды. Тұтқын етіп осында әкелді. Келген соң бір уәзір үстімдегі тонымды тартып алды. Еркіммен бермеп едім, ұрып тісімді сындырды. Жаныма балаған жалғыз атым бар еді, мына қайтып бара жатқан жылқының ішінде көрінбейді. Күрек тісім сынып, күлкім бұзылды, киімімнен айырылып, көркім бұзылды, атымнан айырылсам, ұйқым бұзылады, халайық, осыған не айтасындар? - депті әлгі жігіт.

Хан мен елшілер бетпе-бет тұр екен. "Қайтер екен, не айтысар екен" деген халық, оларды қоршай қалады. Ойда-жоқта айтылған арыз хан мен елшілерді халық алдында таразыға тағы бір тартады.

Алтын сапты болат семсерін беліне байланып, жанат ішігін үстіне киініп, қарақасқа тұлпарына мінгелі тұрған хан:

- ✓ Ат дегені сырты түк, іші боқ бір тай шығар. Тон дегені тоқтының терісі шығар, оның несін сөз етіп тұр, бітіскеннен кейін «қол сынса, жең ішінде, тіс сынса, ауыз ішінде» кете бермес пе? Қайта сөз қозғаудың не орны бар, - деп, теріс айналыпты.
- ✓ Ханның сөзі жөн сияқты. Елшілер тағы бір тұйыққа тірелгендей болып аңыра қалыпты. Сонда тайына мініп тұрған Қазыбек тебініп, ілгері шығып:
- ✓ - Қалайша тіс сынса, ауыз ішінде, қол сынса, жең ішінде кете бермек. Біз – жаманымызды жасырмайтын, жақсымызды асырмайтын елміз. Астыңдағы мінген ат, қанат емей немене, Тоқтышағым терісі, жанат емей немене, Ауыздағы отыз тіс, болат емей немене, Қанатынан айырылу, болатынан майрылу оңай емес, хан! Табысқаның рас болса, еліміздің адамын қанатынан қайырмай табыс, болатынан майырмай табыс, жанатынан айырмай табыс. Жаяу, жалаңаш жүре беретін ол - сенің құлың емес, еліміздің ерікті ұлы. Ерікті ұл көрікті болуға тиісті, - деген екен.

Олақ ой, шолақ тілді хан көп алдында Қазыбектен оңбастай жеңіледі.

- ✓ Жанатыңа жанатым, - деп, ол үстіндегі жанатын шешеді. Қанатыңа қанатым, - деп, тұлпарын жігіттің алдына көлденең тартады. Болатыңа болатым, - деп, беліндегі семсерін береді. Жәбір көрген жігіт жанатты киіп, болатты асынып, қарақасқа тұлпарға қарғып мінеді. Елшілер шүү деп жүріп кеткенде, хан тұрған орнында тұрып қалыпты. Іргелі ел атынан айтылған сөздің атасына түсінген Қонтажы Қазыбектің билігіне қол қоймасқа шарасы қалмайды. Тілектерін орындайды. Сөйтіп, қажыры қатты қарлы сөз берілместей қамалды алып, ел-жұртының ар-намысын аяққа бастырмай, жоғары ұстатады.

Сондай-ақ, қазақ шешендігінің өнегелік тағылымына шешендіктің ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызу екендігін аңғартуын; сөзбен тоқтату, сөзден жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізуі, яғни, қарсыласынды ұтымды сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілте білу оңай шаруа еместігін, сөзсіз, бұл ойлау қабілетіңе де байланыстылығын, шаршы топ сенің төкпектетіп, ешбір мүдірмей сөйлеуіңе тәнті боларын, ұшқыр ойлы қалыпта сөйлей алатын адамның қолынан кесімді істің де келері дау туғызбайтындығын; тұспалдап сөйлеуге, мегзеуге, бернелеуге, символдауға, басқаны айта отырып, нені нысаналып отырғанын жасыра айтуға, жұмбақтап айтуға, яғни терең зейінділік пен ойлылыққа төселтуін; астарлап

сөйлеу халқымыздың сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдетер құбылыс екендігін аңғартуын; тапқырлыққа, шапшаңдыққа, тез жауап берушілікке баулуын; өзгені тыңдауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуін, т.б. қосар едік [3; 4; 5].

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре - рухани байлық көзі. Түркі әлеміне тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті ете отырып, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Ал рухы зор, рухани бай ұрпақ - түркі әлемінің сенімді келешегі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. Ана тілі.- А.,1997.- 208 с.
2. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Орал, 2004. – 156 б.
3. Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы. Орал, 2005. – 142 б.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы мен практикасы.- Орал, 2012.- 230 б.
5. Қыдыршаев А.С. Шешендік өнер. Орал, 2015. – 60 б.